

עיון בשאלות רטוריות בארמית הבבלית

1. מבוא

1.1 שאלות רטוריות

שאלות רטוריות הן, מבחינה דקדוקית, מבעים עם המאפיינים הלשוניים הרגילים של שאלות, כלומר יש בהן הופעה של מילת שאלה או שינוי בסדר המילים או הנגנה מיוחדת, וכיוצא בהם. ברם בניגוד לשאלות, המביע שאלות רטוריות אינו מצפה לתשובה, הואיל ובכוח ההיגרי שלהן (illocutionary force) הן מביעות טענות (assertions) או לפחות מזכירות עובדות הידועות לכל המשתתפים בשיח. בשונה מטענות רגילות, הטענה בשאלות הרטוריות היא לאמתות השלילה של התוכן במשפט השאלה.¹ נדגים זאת בעזרת שני המשפטים הללו:

(1) א. ראית את הסרט?/?!

ב. לא ראית את הסרט?/?!

כשאלות קוטביות (polar questions), אפשר לענות על השאלות המוצגות ב-(א1), (ב1) בחיוב או בשלילה. לעומת זאת כשאלות רטוריות, (א) אמתית, או לפחות קביל, אם הנמענת לא ראתה את הסרט; ומנגד (ב) אמתית במצב עניינים שבו היא ראתה את הסרט. יש הטוענים ששאלות רטוריות הן עדיין משפטי שאלה לכל דבר ועניין, אלא שבניגוד לשאלות רגילות, שבהן השואל מבקש לקבל מידע כתשובה (האם המשפט

* ציטוטים מכתבי היד של התלמוד הבבלי לקוחים מ"המאגר לעדי הנוסח לתלמוד הבבלי של המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן" (להלן: "המאגר"). הקיצורים הבבליולוגרפיים לכתבי היד הם על פי המצוי במילונו של סוקולוף 2002, עמ' 55-60. ההפניה לכתבי היד שאינם כלולים במילון היא על פי דרך רישומם במאגר. עיקרי הדברים ניתנו כהרצאה בסמינר המחלקתי של החוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בשנת תשע"ו, אני מודה לקהל על הערותיו. כמו כן אני מודה לתלמידי בקורס "עיונים בלשניים ופילולוגיים בארמית הבבלית", שניתן בשנת תשע"ו באוניברסיטה העברית, על הערותיהם המועילות. התרגומים של הארמית לעברית הם שלי, וההדגשה מסמנת את המשפטים שעליהם נסוב הדיון. אני מציין בסוגריים הוספות לתרגום שנועדו לסייע בהבנה, ושאינן במקור הארמי. בשל הדרישה לקצר, תרגמתי לעברית רק במקום שבו התוכן של הדוגמות מהותי לדיון והמוקד של הדיון אינו רק בשאלות דקדוקיות.

1 סארוק 1971, 1974 הראה כי מבחינה תחבירית שאלות רטוריות אינן משפטי שאלה, הואיל והן מופיעות בסביבות לשוניות ששאלות אינן קבילות בהן. לטענות קרובות ראו גם האן 2002 וגרסילון 1980 בסקירה של התופעות המרכזיות בדיונים על השאלות הרטוריות.

שנשאל הוא אמתי או שקרי), בשאלות רטוריות השואל יודע את התשובה מראש, ובפועל הוא מצפה מהנמען לענות לעצמו בשלילה על השאלה ולפעול בהתאם.² במאמר הזה אני מבקש להציג תמונה מעודכנת של דקדוק השאלות הרטוריות בארמית הבבלית, וביתר דיוק בדיאלקט של התלמוד הבבלי. אני מבקש להציע ניתוח למבנים הרלוונטיים, החותר להסביר את התפקידים של החלקים השונים שלהם, לצד דיון בשאלות היסטוריות הנוגעות למקורות האפשריים לרכיבים המיוחדים של מבנים אלה.

1.2 שאלות רטוריות בתלמוד הבבלי

בשל אופיו הדיאלקטי של המשא ומתן ההלכתי בתלמוד הבבלי, שאלות רטוריות נפוצות בו לרוב. פעמים רבות הן מבררות היבט מסוים של הנאמר קודם לכן בדיון ומסייעות לחשוף, על פי רוב, אבסורד כלשהו בהיגד מסוים בדיון. הפתרון לאותו האבסורד משמש לבירור נוסף של השאלה ההלכתית או הפרשנית העומדת על הפרק. יתרה מזו, הדיאלקט הזה מתייחד לעתים קרובות בהופעה של שתי המיליות אטו וימי בשאלות רטוריות ולעתים גם בהופעת הכינויים הכמתיים כלום וימידי. בדיון הנוכחי אבקש לברר את התפקיד של המיליות אטו וימי בהקשרים הללו. אדגים את האופן שבו שאלות רטוריות מתפקדות בשיח התלמודי בעזרת שתי סוגיות תלמודיות ואפתח בדוגמה מתוך סיפור:

(2) אמרו ליה לרב יהודה: "אתא קמצא". גזר תעניתא. אמרו ליה: "לא קא

מפסדן". אמ' להו. "זואדי אתיאן בהדיהו?!"³

אמרו לרב יהודה: "הגיע ארבה". גזר תענית. אמרו לו: "הארבה אינו

מביא הפסד כספי". ענה להם: "וכי מגיעה איתם הספקת מזון?!"

במקרה הזה התשובה השלילית לשאלה ברורה; רב יהודה מנמק את גזירת התענית בכך שאין ברכה בהגעת הארבה ומציג את טענתו בשאלה רטורית; הוא אינו טוען דבר שאינו ידוע, אלא מזכיר מידע הידוע וברור לכול כדי להבהיר את הנימוק להחלטה ההלכתית שנקט.

המקור הבא (3) מציג סוגיה המבררת עניין הלכתי. בטקסט הזה שתי שאלות רטוריות, והוא דוגמה הממחישה את ההקשרים שהשאלות הללו מופיעות בהן וכיצד הן מנוסחות. בשאלה השנייה יש עדיין רובד מסוים שהשאלה הרטורית מתפקדת בו

2 וילסון וספרבר 1988; גוטיירו רכק 1998.

3 תעניתא כא ע"ב, He. בכתב היד O לא מצוין שמדובר בדיאלוג, וכל המשפטים נאמרים ברצף. בכ"י V17 נוספה המילה העברית "וכי" בראש השאלה הרטורית. על אודות השימוש בכי בשימושים הרטוריים בארמית הבבלית ראו הערה 15.

כשאלה שהנמען עשוי לענות עליה. במקרה שלנו המענה על השאלה נועד להפריך את הטענה המנוגדת:

(3) לא תצא בהמה לא בחותם שבצוארה ולא בחותם שבכסותה. ולא בזוג שבכסותה ולא בזוג שבצוארה. וזה וזה אין מקבלין טומאה. וזוג דבהמה לא מקבל טומאה. ורמינהי. זוג של בהמה טמא ושל דלת טהור. של דלת ועשאו לבהמה טמא. של בהמה ועשאו לדלת אע"פ שחיברו לדלת וקבעו במסמרים טמא. שכל הכלים יורדין לידי טומאתן במחשב' [במחשב] ואין עולין מטומאתן אלא בשינוי מעשה. לא קשיא. הא דאית ליה ענבל הא דלית ליה עינבל. מה נפשך. אי מנא הוא. אע"ג דלית ליה עינבל. אי לאו מנא הוא. עינבל משוי ליה מנא. אין. כדר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן. דאמ' ר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן. מנין למשמיע קול בכלי מתכות שהוא טמא. שנא' "כל דבר אשר יבוא באש תעבירו באש וטהר". אפילו דיבור יבא באש⁴.

הסוגיה דנה בזוג של הבהמה, ומהמקור הראשון מתקבל הרושם שזוג של הבהמה אינו מקבל טומאה. על כך נשאלת השאלה הרטורית שתרגומה לעברית: "וכי הזוג של הבהמה אינו מקבל טומאה?!". המקור הסמוך מציג תשובה ברורה לשאלה הזאת, והיא שהזוג מקבל טומאה. הסוגיה מיישבת את הסתירה בעזרת הבחנה בין שני סוגי זוג – האחד עם ענבל שמקבל טומאה, והשני בלא ענבל שאינו מקבל טומאה. בדרך זו הן המסקנה שהוסקה מהמקור הראשון הן התמיהה שנוסחה בעזרת השאלה הרטורית עומדות בעינן. אלא שאז נשאלת השאלה הרטורית השנייה, שתרגומה: "אם אכן הזוג אינו נחשב כלי, האם ייתכן שקיומו של הענבל יגרום לו להיחשב ככלי?"; בעוד שהשאלה מניחה לכאורה שקביעה זו איננה מתקבלת על הדעת, הדיאלוג נעצר בהפרכת הטענה שהונחה בשאלה הרטורית, כי זהו אבסורד. כך מתקבלת התשובה החיובית "כן", כלומר הענבל אכן משנה את המעמד ההלכתי של הזוג.

הדוגמה האחרונה ממחישה שהגבול בין שאלה המבקשת מידע לשאלה רטורית אינו חד בהכרח, הן בפונקציה הן בדקדוק. מבחינה פונקציונלית הגבול בין שאלות רטוריות לשאלות קוטביות, שבהן יש צפייה בלבד לתשובה שלילית, הוא דק, ואכן אפשר להפריך טענה המנוסחת כשאלה רטורית בתשובה חיובית. יתר על כן, מבחינת הדקדוק, כל עוד שלא נוספות המיליות המיוחדות לשאלות הרטוריות – שנדרון בהן בהמשך – קשה לזהות בקריאה האם מדובר בשאלות רטוריות או בשאלות כנות המבקשות מידע. בעוד שלעיתים בדיבור הן נבדלות בהנגנה, על

4 שבת, נח ע"א-ע"ב, O.

הקוראים בטקסט הכתוב לפענח מההקשר שמדובר בשאלה באחת מהדרכים הללו: א. על הקורא להיות שותף בקדם ההנחות של המשתתפים בשיח ולדעת שהאפשרות שהשאלה מציגה איננה מתקבלת על הדעת; ב. העובדה שמדובר באבסורד מובהרת בהקשר (למשל, מנומקת ממקור אחר); ג. כאשר ברור לכול שהתשובה האפשרית היחידה לשאלה היא שלילית, ושאינן צורך לציין זאת במפורש.⁵ אכן, מפרשי ימי הביניים נדרשו לא פעם להבהיר כיצד ראוי לקרוא שאלות מעין אלה; למשל, כבר אהרן כהן גאון בר' יוסף הכהן סרגודו מבהיר כיצד יש לקרוא שורה מסוימת:

(4) גרסינן ליה בטעמא דתמיהא⁶

בדבריו הוא מנחה ש"יש לקרוא [את השאלה הרלוונטית] בהנגנה של תמיהה", כדי להבהיר שמדובר בשאלה רטורית. גם רש"י (ר' שלמה יצחקי), בעשרות מקומות בפירושו הרציפים על הסוגיות התלמודיות, מעיר שיש לקרוא שאלות מסוימות "בתמיהה"⁷ וכך מבהיר שמדובר בשאלה רטורית. מקור השימוש של חכמי ימי הביניים בשורש תמ"ה בהקשר הזה נעוץ כבר בהבדל הלקסיקלי המצוי בארמית הבבלית: בעוד ששאלה המבקשת מידע מתוארת בעזרת השורש בע"י, שהוראתו 'לשאול', שאלות רטוריות מוצגות בעזרת השורש תמ"ה, כפי שממחיש הניגוד בין ההקשרים בקטע מס' 5:

(5) א. איבעיא להו מי פליגי⁸ רבנן עליה דרבן שמעון בן גמל' או לא?⁹

ב. הוה קא תמה ר' יוחנן אמ' מי איכא מילתא דכתיבא בכתיבי ולא

רמיזא באוריתא?¹⁰

בעוד שהשאלה הראשונה (א5) מבקשת לברר האם חכמים ורבן שמעון בן גמליאל אכן חולקים, התמיהה בדוגמה (ב5) מניחה כהנחת יסוד שאין לערער עליה, שכל דבר המופיע בספרי הכתובים כבר נרמז באחד מספרי החומש.

השאלות הרטוריות בארמית הבבלית זכו לטיפול מקיף במחקריהם של שלזינגר¹¹ ולויאס¹² על התחביר של הדיאלקט הזה. בהקשר אחר¹³ הצגתי תמונה שונה במעט

5 למעשה, תנאים דומים נדרשים גם בשיח שבעל פה. ראו על כך אצל רוד 2006.

6 על פי Cambridge University Library, Add. 474, p.73.

7 ראו למשל בדוגמה 6, קידושין יח ע"ב, ב'דיבור המתחיל': "אלמנה קרי לה".

8 בכ"י Es הכתיב הוא "מיפליגי" העשוי לציין שהצורה מי נהגתה באופן פרוקליטי. בכ"י P¹ מי איננה.

9 בבא בתרא, קלג ע"ב, H.

10 תענית, ט ע"א, He.

11 שלזינגר 1928.

12 לויאס תר"ץ.

13 בר-אשר סיגל 2013, עמ' 187-189.

מזו של שלזינגר וממה שהוצג בעבר, אך עדיין נסמכתי בתיאור הממצאים על עבודתו של שלזינגר. המחקר המוצג כאן שונה בתכלית. הוא מבקש להציג תמונה מעודכנת של דקדוק השאלות הרטוריות בארמית הבבלית ולטפל בכמה שאלות בלשוניות שטרם נדונו. בחלק האחרון של דברי המבוא אציג את השאלה המרכזית שתעסיק אותנו במאמר זה.

1.3 הסימון הלשוני של השאלות הרטוריות בארמית הבבלית

שאלות רטוריות, בארמית הבבלית כמו בשפות אחרות ובדומה לשאלות קוטביות רגילות, עשויות להופיע בלא כל ציון, כבדוגמה מס' 6:

(6) אילימא דקדישא נפשה, אלמנה קרי לה? ¹⁴

תרגומה: אם מדובר [כשקטנה] התחתנה בעצמה [ונפטר האיש שלה], מכנים אותה אלמנה!?

כאמור, הן עשויות להופיע עם מיליות מסוימות, בהן אטו, מי, ולעתים עם המילית שמשמשת בשאלות הרטוריות העבריות וכי. כפי שאפשר לראות בדוגמה מס' 7, תופעה לא נדירה היא חילופים בין כתבי היד בנוגע להופעת המיליות האלה ובנוגע לזהות המילית המופיעה בהם:

(7) ברשיעי עסקינן? (יומא ו ע"א, M¹)

וכי ברשיעי עסקינן (L)

ברשעים עסקינן (M)

ברשעים עסקינן (E¹)

וכי¹⁵ ברשיעי עסקי' (V¹⁷)

אטו ברשיעי עסקי' (Oxford Opp. Add. fol. 23)

אטו ברשיעי עסקי' (Petersburg - RNL Evr. II A 293/1)

ברשיעי עסקינן (Bologna - Archivio di Stato Fr. ebr. 130)

ברשיעי עסקינן (St. Petersburg - RNL, Evr. II A 293/1)

כאמור, בארמית הבבלית מיליות מספר מופיעות לרוב בסביבה של שאלות רטוריות. דומה שהעמדה המקובלת בספרות המחקר, ¹⁶ לפחות בנוגע לתפקידן של מי ואטו, היא שמיליות אלו נועדו לציין כי מדובר בשאלה רטורית. דרך אחת להבין את התיאור הזה היא כניתוח פונקציונלי, הנשען על ההנחה הסמויה שהואיל ומבחינה דקדוקית שאלות רטוריות דומות לשאלות רגילות, נוסף ציין שתפקידו להבהיר

14 קידושין, יח ע"ב, V³.

15 זהו הציין העברי העומד בלשון חז"ל בראשן של שאלות רטוריות, וראו גם לויאס תר"ץ, עמ' 296.

16 ראו בניסוחים של שלזינגר 1928, עמ' 155 וסקולוף 2002, עמ' 107.

שאינן זו שאלה המבקשת אישור או שלילה.¹⁷ ברם חשוב לזכור, שעצם הופעת המיליות הללו בשאלות רטוריות איננה מעידה בהכרח על כך שתפקידן הפרגמטי הוא לציין שמדובר בשאלות רטוריות. ייתכן כמובן שיש להן תפקיד סמנטי או פרגמטי אחר, שלא בהכרח קשור לרטוריות של השאלה, המתאים (גם) לסכיבה של השאלה הרטורית. כדי לנסות לחשוף את התפקיד של כל אחת מן המיליות, אבקש לענות על מגוון שאלות, ואני מאמין שבכוח הדיון בהן לסייע לנו בהבנת התפקיד של הרכיבים של המבנים בשאלות הרטוריות:

א. האם יש משמעות או תפקיד תחבירי למיליות המדוברות בהקשרים אחרים? אם התשובה לשאלה הזאת היא חיובית, נותר לנו לברר אם המשמעות והתפקידים הללו נשמרים גם בהקשר של השאלות הרטוריות, או שמא מדובר בפוליסמיות או אף בהומונימיות. מבחינה מתודולוגית, המטרה היא למצוא פרשנויות לקסיקליות הממעטות בפוליסמיות.

ב. כפי שכבר ראינו, אפשר להביע בארמית של התלמוד הבבלי שאלה רטורית גם בלי כל סמן מובהק. כלומר אין מילית או צורך שהדקדוק מחייב את הופעתם כדי להביע שאלה רטורית. בהתחשב בנתון הזה, נברר מה מתוסף ומה מתחדד מהופעת המיליות אטו ומי.

ג. מה המקור לשימוש של המיליות הללו בשאלות הרטוריות? לשם כך נבחן הצעות לאפשרויות שבהן היו הדגמים הללו עשויים להיווצר.

2. הערות מתודולוגיות

המחקר הזה ממשיך מתודה שהצגתי במקומות אחרים בנוגע לשאלה הפילולוגית של הבחירה בטקסט שהמחקר נשען עליו.¹⁸ המתודה שאני נוקט, ושבמקומות אחרים טרחתני לנמקה ולהצדיקה, היא לנסות ולהציג בשלב הראשון הכללה דקדוקית, לפחות בשאלות הנוגעות לתחביר. הכללה זו צריכה להישען על דוגמות רבות מכתבי יד שונים ממשפחות שונות,¹⁹ ולאחר מכן לבחון במדגם מייצג של המצוי בכל כתיב היד.

לאור זאת, בדומה לדרך שצעדתי בה במחקר על השלילה בארמית הבבלית,²⁰ גם הפעם בדקתי מדגם מייצג ב"מאגרים", שכלל 200 משפטים עם המילית מי ואת

17 זו גם ההנחה בספרות העוסקת בתופעת של השאלות הרטוריות באופן כללי יותר, שיש צורך פרגמטי לציין את התפקיד הפונקציונלי של המבע, ראו למשל סיקולי ואחרים 2015; ווכנר ואחרים 2015.

18 בר-אשר סיגל תשע"ב; 2013; 2014, ושעליהן נשען ספר הדקדוק 2013א.

19 על פי פרידמן תשנ"ו.

20 בר-אשר סיגל 2015.

כל ההיקרויות של המילית אטו ברחבי התלמוד הבבלי על פי הופעתן ב"מאגרים". בדוגמות שיש בהן שליילה בדקתי את קיומם של כל הצירופים האפשריים בעזרת מנועי חיפוש. לאחר מכן בדקתי את כל כתבי היד המצויים ב"מאגר" עבור הדוגמות שהשתמשתי בהן במאמר. כך אפשר היה גם לעמוד על סוגי החילופים המצויים בין כתבי היד, שבאחדים מהם עסקתי לאורך המאמר. בהערות אני מתייחס רק לחילופי נוסח הנוגעים במישרין לנושאים שנדונים במאמר.

3. השימושים של הצורות מי ואטו בארמית של התלמוד הבבלי

סעיף זה מבקש לבחון האם בכוח הבנת התפקיד של המיליות הללו בהקשרים שמחוץ לשאלות הרטוריות לסייע בהבנת השימוש בהם בשאלות הרטוריות.

3.1 השימושים השונים במילית מי

המילית מי מופיעה בשני הקשרים מרכזיים:²¹

א. בשאלות קוטביות שאינן רטוריות, על פי רוב (אבל לא בהכרח) כאשר מוצגים שני הקטבים במפורש, ובמיוחד עם תוספת מבארת באפשרות השלילית, כפי שממחישות דוגמות מס' 8 ו-9:²²

(8) דקאמ' ליה מי בדלת²³ א'ל אין בדילנא ולא א'ל מי בדיל מר²⁴

תרגומה: הואיל ושאל אותו: "האם אתה נמנע מלעבוד?" הוא ענה לו "כן, אני נמנע [...]". והוא לא שאל אותו "האם אדוני נמנע מלעבוד?"

(9) איבעיא להו מי פליגי רבנן עליה דרבן שמעון בן גמל' או לא²⁵

תרגומה: הם שאלו: "האם החכמים חולקים על רבן שמעון בן גמליאל או שמא אין הם חולקים עליו?"

במקומות רבים האפשרות השנייה איננה הזכרת האפשרות לתשובה השלילית. פעמים מוזכרת אלטרנטיבה אחרת שאפשר לענות עליה בחיוב או בשלילה, פעמים בא הנימוק לבחירה באפשרות השנייה, כפי שאפשר לראות בדוגמות מס' 10 ו-11:

(10) בעי רב פפא גנבה קטעה ומכרה מהו מי אמרינן מאי דגנב הא לא זבין או דיל' מאי דזבין הא לא שייר (לא ידעינן) תיקו²⁶

21 בנוגע לשימושים דומים של מי בשפות שמיות אחרות ראו בראשן סיגל 2013, עמ' 187, הערה 210.

22 כבר עמד על כך גם שלזינגר 1928, עמ' 161, סעיף 100. סוקולוף 2002, עמ' 661, מצייין רק את השימוש בשאלות הרטוריות.

23 בכ"י P השאלה הזאת איננה מופיעה ובמקומה נאמרת טענה חלופית.

24 ברכות, כז ע"ב, O.

25 בבא בתרא, קלג ע"ב, H.

26 בבא קמא, עח ע"ב, H.

(11) בעל שמכר קרקע לפירות מהו מי אמרינן מאי דאקנו ליה אקני או דילמ' כי תקינו רבנן משום רווח ביתא אבל לזבונא לא יהודה מר בר מרימר משום דרבא אמ' מה שעשה עשוי?²⁷

ב. המילית מי מופיעה בעיקר בשאלות רטוריות כמו בדוגמה מס' 12 (ובדוגמות הרבות המובאות לאורך המאמר):

(12) הכא אם יבא אליהו ויאמר לא מיעברא מי משגחין ביה?²⁸
תרגומה: במקרה שלנו, אם יבוא אליהו (הנביא) ויאמר שהאישה לא התעברה, נקשיב למה שהוא אומר?!

לאור הנתונים הללו, מתקבל על הדעת הניתוח הלקסיקלי לפיו מי כשלעצמה איננה מציינת שאלה רטורית דווקא, אלא היא מילת שאלה בשאלות קוטביות המופיעה ממילא גם בשאלות רטוריות. כשם שאפשר, כפי שראינו, להביע שאלה קוטבית ושאלה רטורית בלא כל ציון, כך אפשר להביע באמצעות המילית מי שאלות קוטביות המבקשות מענה אינפורמטיבי לצד שאלות רטוריות.

3.2 השימושים השונים במילית אטו

כפי שמציין סוקולוף,²⁹ המילית אטו מופיעה בארמית הכבלית בשני סוגים של הקשרים: האחד הוא כמילת יחס, לאחר פעלים ושמות הגזורים מהשורשים גז"ר וקנ"ס. המילית מופיעה בנימוק לחיוב בקטגוריה הלכתית מסוימת בעקבות חיוב זהה בקטגוריה אחרת:

(13) א. ר' מאיר סבר קנסינן התירא אטו³⁰ איסורא ורבנן סברי לא קנסינן התירא אטו איסורא³¹

ב. מהו דתי' ליגזר גבו אטו תוכו³²

במקרים הללו מדובר על קשר סיבתי, ולפיכך אפשר לתרגם לעברית את היחס של "X אטו Y" באופנים שונים: "X בגלל Y", "X בעקבות Y", "X משום Y". במקרה הראשון יש דיון בגזירה על שטר הלוואה בריבית, ולדעת ר' מאיר, קונסים את המלווה בריבית גם בחלק של הקרן, הואיל וקונסים את החלק הכשר של הלוואה

27 כתובות פ ע"א-ע"ב, Fr.

28 יבמות, מא ע"ב, V³.

29 סוקולוף 2002, עמ' 106-107.

30 בכ"י F1 מילת היחס "אגב" מופיעה במקום ש"אטו" מופיעה בכתבי היד H, Es, Cambridge - T-S ב"א 107-106.

31 (1) 36 F1 וב- JTS ENA 2087.3, ואילו בכתבי היד M, V²³ V¹¹⁷ מופיעה "משום".

31 בבא מציעא, עב ע"א, H.

32 נידה, ס ע"ב, M.

בגין החלק האסור; במקרה השני מדובר על אפשרות לגזור על החלק החיצוני של כלי חרס בעקבות החלק הפנימי שלו.

השימוש השני באטו הוא בהקשר שבו אנחנו עסוקים במאמר הנוכחי, והוא בשאלות רטוריות. אטו מופיעה בראשית השאלות הרטוריות, והדרך שבה היא משמשת בהקשר הזה תעמוד במוקד הדיון שלנו בהמשך.

חוקרים רבים³³ סבורים שהמילית אטו נגזרה היסטורית מאמטול(ת) המורכב מ-א+מטול(ת).³⁴ כלומר התחילית א- מקורה במילת היחס על; הסימט-ת מופיעה לפני כינויי גוף ונושלת במעמד סופי; והעיצור החותם ל נושל לעתים קרובות במעמד סופי. על פי זה, לאמטול(ת) מקבילה בסורית, בתדמורית ובארמית המערבית (הגלילית והנוצרית) מטול/מיטול,³⁵ המתועדת לעתים כמילת יחס בלבד ולעתים כמילת חיבור. בסורית למשל היא משמשת בשתי ההוראות.³⁶

השימושים של אמטול(ת) ושל אטו בתלמוד הבבלי שונים לחלוטין; בדיקה של כל 21 ההיקריות של הצורה אמטול(ת) מעידה שהיא משמשת או כמילת יחס או כמילת חיבור להביע קשר סיבתי מובהק, ואיננה משמשת כלל בהקשרים שנמנו לעיל שבהם אטו מופיעה,³⁷ כפי שאפשר לראות בדוגמה מס' 14:

(14) תנן. "נכרי שהלוה את ישראל על חמצו אחר הפסח מותר בהנאה". אי

אמרת בשלמא למפרע הוא גובה. אמטול הכי³⁸ מותר בהנאה דברשות

הגוי קאיי. מכאן ולהבא הוא גובה. מאי מותר בהנאה.³⁹

33 באכר 1905, ב, עמ' 4, וכן בערוך השלם, א, עמ' 60. וקריס תשט"ו בתוספות הערוך השלם עמ' 18. כך גם סוקולוף, 2002, עמ' 106.

34 בנוגע לתופעות הפונטיות המוזכרות כאן, ראו בר-אשר סיגל, 2013, עמ' 51, 69.

35 קיימות שתי הצעות בנוגע למקור של מילת היחס מטול עצמה. לדעת אפשטיין, מקורה במטו ל- ועניינה 'על החלק המגיע ל-'. כלומר ה'ל' הייתה במקור מילת יחס שסמוכה למילה שאחריה, ולאחר מכן, בניתוח מחודש (reanalysis), התפרשה כחלק מהמילית (אפשטיין תשכ"א, עמ' 138). הד"פרס ציין בהערה 24 על אפשטיין שבקומראן נמצא הצירוף בטלל, כלומר בצל, בהוראה סיבתית. הוא וגם קוטשר (1957, עמ' 7; תשכ"ב, עמ' 160) סבורים שיש קשר בין הצורות, אם כי הם לא הציעו במפורש כיצד נגזרה זו מזו. ראו גם ברויאר, 2007, עמ' 39-40.

36 לפרטים על התפוצה בדיאלקטים של הארמית, ראו The Comprehensive Aramaic Lexicon (http://call.cn.huc.edu).

37 ראו גם סוקולוף, 2002, עמ' 140. ברם יש לציין שבארמית המערבית המאוחרת ההיקריות הן בודדות ומאוחרות, ולפיכך הן מוטלות בספק. ברם חשוב לציין, שהעובדה שמטול מופיעה במקורות יהודיים ואיננה מופיעה בארמית הבבלית, מקשה עלינו לטעון להשפעה פנים יהודית של הסופרים.

38 בכתבי היד V¹⁴, M¹, מופיע הצירוף "משום הכי" תמורת "אמטול הכי", המופיעה גם ב V¹; בכתבי היד C, M, O, Lunzer-Sassoon החלוקה של המילים שונה ומופיע "אמטו להכי מותר", וראו עמדתו של אפשטיין המוזכרת לעיל, הערה 35, בנוגע למקור של מטול.

39 פסחים, לא ע"א, E¹.

בלשון הגאונים אנחנו מוצאים פעמים בודדות שימוש באמטו בהקשר שאטו משמשת בו בתלמוד הבבלי, למשל בהוראה של השימוש הראשון שהוזכר קודם לכן, לאחר הפועל גז"ר:

(15) אלמא גזר ר' מאיר הני אמטו הני (שאליותות, יג שאילתא).

כלומר ר' מאיר גזר אלו בעקבות אלו.

בדוגמה מס' 16 מוצאים חילוף בתוך כתב יד אחד של התלמוד הבבלי בין שתי הצורות:

(16) א' להון לא סגי דלא אזילנא אטו הכי⁴⁰ משיילנא + [דאמטול הכי קא

משייאילנא] לכו.⁴¹

העובדה שהתפוצה בשימוש של אטו ושל אמטול(ת) שונה, מחייבת אותנו לשקול את האפשרות שאין מדובר בשתי צורות היסטוריות של אותה הצורה.⁴² ייתכן שהחיבור בין שתי הצורות, שניבט כבר בלשון הגאונים, הוא פרי של אטימולוגיה עממית, והוא תוצאה של הקרבה הפונטית של הצורות ושל הדמיון הסמנטי שבין השימושים. על פי האפשרות הזאת, גזרון הצורה אטו נותר תעלומה. אפשרות אחרת היא שאמנם יש קשר היסטורי בין הצורות, אלא שלאחר שהצורה אמטול(ת) המקורית עברה שינויים פונולוגיים ונהגתה כאטו, היא חדרה פעם נוספת לארמית הבבלית בעקבות מגע עם דיאלקטים ארמיים אחרים ונהגתה כאמטול(ת) – ולכל אחת מהצורות גוון שונה של מובן.

בעוד שהקרבה בין ההוראה הראשונה לשלישית ברורה, הואיל ובשתייהן מובע קשר סיבתי, והספק שנותר הוא בנוגע לתפוצה שונה של השימוש בהן, קשה להבין כיצד צורה המשמשת מילית יחס ומילת חיבור – המביעות קשר סיבתי – עברה לציין הבעת שאלות רטוריות. שאלה זו תעמוד ברקע לדיון על השימוש באטו בשאלות רטוריות, ובהמשך הדברים אנסה להציע מובן לשימוש באטו בשאלות רטוריות, שיענה גם על הקושי הזה.⁴³

40 בכתיב היר M, V¹⁰ מופיעה רק "אטו"; בכ"י O מופיע "דלהכי" תמורת אטו/אמטול.

41 תמיד, לב ע"א, F.

42 ראו מגוון הצעות בנוגע למקור בערוך השלם, א, עמ' 60. קוהוט טען להקבלה ל-adhâṭ-ṛ adha- באבסטה, המשמשת בהוראה אדורבלית של קשר סיבתי. וראו שם (ובתוספות הערוך עמ' 18), בשם שר"ל שמקורו ב: על-טוענא = אטוענא = אטונא = אטו, שמובנו 'בשל משאו של איזה דבר, בסבתו'. ראו להלן סעיף 6 שמנסה לחדר את האפשרות שהמילית אטו, גם בהוראתה השנייה, מביעה קשר סיבתי.

43 שלזינגר סבור שיש קשר בין השימוש במילת היחס הסיבתית לשימוש הרטורי. לטעמו זו גם הסיבה להגבלה הלקסיקלית למילה העוקבת, המחייבת לדעתו שלאחר אטו יבוא שם (שלזינגר 1928, עמ' 155, הערה 2). ברם כפי שנראה להלן (סעיף 4), אין זה מדויק. שלזינגר לא הציע מדוע מילת יחס

כבר לאור הדברים שראינו בסעיף הזה, אפשר לעמוד על כך שמי ואטו שונות בתכלית. בעוד שמי איננה מציינת שאלות רטוריות דווקא אלא שאלות באופן רחב יותר, אטו מתייחדת באחד משימושיה לשאלות רטוריות, ואין היא משמשת בשאלות קוטביות רגילות. טעונים במידע הלקסיקלי שהתברר במהלך הסעיף הזה, נוכל לעבור להשוואה בין ההתנהגות התחבירית של כל אחת מן המיליות ולעמוד על הייחוד בשימוש של כל אחת מהן.

4. האילוצים הדקדוקיים על הופעת המיליות מי ואטו בשאלות הרטוריות ומקומן התחבירי

בסעיף הזה נדון אך ורק במבנה של שאלות רטוריות חיוביות.⁴⁴ אבקש אפוא לטפל בהבדלים במבנה ובשימוש בין השאלות הרטוריות שהמילית אטו מופיעה בהן לבין השאלות הרטוריות שמופיעה בהן המילית מי. על פי שלזינגר⁴⁵ ולויאס,⁴⁶ ההבדל בין אטו למי נעוץ בסביבתן התחבירית. לדעתם הבחירה ביניהן תלויה בקטגוריה הלקסיקלית של חלק הדיבר המופיע אחריהם: אטו מופיעה לפני שם, ואילו מי לפני פועל והמיליות המציינות קיום (אית ו-איכא).⁴⁷

במחקר קודם⁴⁸ הצעתי את הסכמה המוצגת כאן כמייצגת את מבנה השאלות הרטוריות בארמית הבבלית, והסוגריים בה מציינים את החלקים שהם אופציונליים (כל אחד עשוי להופיע לבד, יחד עם האחרים, או לא להופיע כלל):

[(אטו) טופיק] נושא נושא

סכמה זו נכונה באופן חלקי, בעיקר בנוגע לשימוש במי, ובנוגע לשימוש באטו, היא רלוונטית רק למקרים שבהם כל הרכיבים הללו קיימים ואפשר שאטו ומי יופיעו יחד (להלן דוגמות מס' 28-29). המחקר הנוכחי מסתמך על בדיקה מקפת הרבה

המציינת יחס סיבתי עוברת לשמש ציין של שאלה רטורית, אם כי הוא הציע מקבילות אפשריות בשפות אחרות.

44 ראו הדיון בשאלות רטוריות שליליות בסעיף 7.

45 שלזינגר 1928, עמ' 155-159.

46 שלזינגר תר"ן, עמ' 95, וראו גם סוקולוף (2002), בערך "אטו" (עמ' 107) ובערך "מי" (עמ' 661-662).

47 ראוי לציין שזו נטייה אצל שלזינגר (1928), להסביר את התפוצה של צורנים בעלי סמנטיקה קרובה על פי הקטגוריות הלקסיקליות של הסביבה התחבירית שבה הם מופיעים, ולא על פי חלוקות סמנטיות תחביריות. דיון דומה מצוי בבר-אשר סיגל (2015) בנוגע לתפוצת מילות השלילה לא ו-לאו בארמית הבבלית.

48 בר-אשר סיגל 2013א, עמ' 187-189.

יותר של דוגמות ומייתר ממילא את הניתוח הקודם שהצעת. הבדיקה המייצגת שלנו מלמדת שאכן, ברוב המוחלט של המקרים, הטענה של שלזינגר ולויאס בנוגע לתפוצה של המיליות המדוברות תקפה, אלא שנצטרך להבין האם זו הסיבה או התוצאה. במילים אחרות, נבקש לענות על השאלה אם החלוקה ביניהן אכן תלויה בקטגוריה הלקסיקלית של המילה הנסמכת או שמא חלוקה אחרת היא שקובעת את התפוצה, ואילו התפוצה התחבירית-לקסיקלית שעמדו עליה במחקר מתקיימת באופן משני.

אם אכן מדובר בתפוצה תחבירית-לקסיקלית משלימה, אזי יש לעסוק בשתי המיליות יחד. ברם, לאור מה שראינו בסעיף הקודם – שמי משמשת כציינ של שאלה קוטבית באופן כללי, וממילא סביר שזו הסיבה לשימוש בה בשאלות רטוריות, ואילו אטו איננה משמשת בשאלות קוטביות שאינן רטוריות – קשה אפוא להניח שההבחנה ביניהן מסתכמת לקטגוריה הלקסיקלית של הצורה התוכפת אותן, שכן השתיים שונות באופיין. לפיכך ראוי לבחון כל אחת מן המיליות בפני עצמה.

4.1 מי

המילית מי מופיעה מאות פעמים ברחבי התלמוד הבבלי והיא אכן ממוקמת, על פי רוב, לפני הפועל או מיליות הקיום:

(17) א. מי א"ר [=אמר ר'] יוחנן הלכה כר' יהודה?⁴⁹

ב. מי איכא מילתא דכתיבא בכתיבי ולא רמיזא באוריתא?⁵⁰

בשאלות רטוריות עם פרדיקט שמני מופיע על פי רוב הפועל הו"י בכינוני,⁵¹ ומי מופיע לפניו:

(18) א. ועוד כי האי גונא מי הוי גט?⁵²

ב. קומין מי הוי טיבלא?⁵³

49 יבמות מב ע"ב, V³.

50 תענית ט ע"א, He.

51 בנוגע לנטייה המדוברת ראו בר-אשר סיגל 2013א, עמ' 168-170.

52 יומא יג ע"א, M¹. ב-E¹ המשפט נעדר, וב-Oxford Opp. Add. fol. 23 נסמכה המילית מי לצורה שאחריה: "מיהוי".

53 מנחות כג ע"ב, V¹⁰.

ברם מי מופיעה גם לפני שמות תואר בלא אוגד לפני:

(19) א. ומי חמירא טפי⁵⁴

ב. וכו ביום מי שרי⁵⁵

וייתכן שאפשר אף אפשר למצוא אותה לפני שמות בלי הו"י כאוגד, ברם בדוגמה היחידה שמצאתי לפי שעה, אין אחידות בעניין זה בין כתבי היד:

(20) ואכילה גיסא מי שמה אכילה⁵⁶

לאור הדברים הללו, דומה שהכללה מדויקת תהיה שמילית השאלה מי ממוקמת תמיד לפני הפרדיקט הראשי במשפט, בין בשאלות קוטביות אינפורמטיביות ובין בשאלות רטוריות. תופעה של צייני שאלות קוטביות הממוקמים בסביבה של הפרדיקט (בין שהוא פועלי ובין שהוא שמני) מוכרת גם משפות אחרות.⁵⁷ ראוי גם לציין שבכתיבה מוצאים בכתבי היד שמי נכתבה כמילה אחת עם הפרדיקט הסמוך לה (לדוגמה בהערות 8, 52 ו-118), וייתכן שעובדה זו מעידה שמי נהגתה כביטוי קליטי בסמוך לפרדיקט.

4.2 אטו

אטו ממוקמת בכל הופעותיה בעמדה הראשונה במשפט. בניגוד לרעותה מי, אין היא מופיעה בשאלות קוטביות שאינן רטוריות.⁵⁸ אכן, כפי שצוין בספרות, אטו מופיעה לפני שמות עצם וכינויים:

(21) א. אטו תורגמן לאו ברחיובא⁵⁹

ב. אטו רישא לאו תקנתא לרמאי הוא⁶⁰

ג. אטו כולהו חדא מחתא מחתינהו⁶¹

54 שבועות לט ע"ט, V¹⁸. בכתבי יד אחרים המשפט כולו אינו מתועד.

55 ביצה לב ע"א, G.

56 יבמות מ ע"א, Ca. כך הגרסה גם בכתבי היד Mo¹, M; בכתבי היד V³ ו O² המשפט אינו מופיע.

57 ראו למשל פדן 2011, עמ' 386.

58 סוגיה חריגה שבה אפשר למצוא את המילית אטו מופיעה בהקשר שאיננו רטורי, מצויה במסכת ראש השנה: "אטו שלמה נמי עבד הכי דכת" (ראש השנה ד ע"א, E¹) [תרגומו: הרי שלמה גם פעל בדרך דומה, שכתוב...]. ברם בכל כתבי היד האחרים (E², M, M², 102 Cambridge - T-S FI (2)) מופיעה המילה "לא" במקום "נמי": "אטו שלמה לא עבד הכי והכת" (L) [תרגומו: וכי שלמה לא עשה פעל בדרך דומה?! והרי כתוב...]. לאור זאת סביר להניח שהופעת "נמי" היא שיבוש בכ"י E¹.

59 קידושין לא ע"ב, V³.

60 בבא בתרא ד ע"ב, P¹.

61 ברכות כד ע"א, O.

ד. אטו⁶² אנא לא⁶³ ידענא דשפיר קאמינא⁶⁴

לפני צירופי יחס ותוארי פועל:

(22) א. אטו הכא אי אמרי⁶⁵ ידעינן מי לא מהימני⁶⁶

ב. אטו ברשיעי עסיקינן⁶⁷

לפני מילות תנאי:

(23) א. אטו אי⁶⁸ מסגי בה שליחא דבי דינא מי קפיד עליה דינא⁶⁹

ב. אמ' ל' רבא אטו אי אמ' ל' קני בהמה וקני כלים מי קני חצר מהלכת

היא⁷⁰

ולפני פסוקיות משועבדות, גם אם פועל מופיע בראשן:

(24) אטו דאמרינן⁷¹ עד השתא לאו אברה⁷²

אטו אף עשויה להופיע לפני פועל עברי, אם הוא משמש למעשה בצירוף שהוא

מעין מושג הלכתי:

(25) אטו מורם מן התורה⁷³ ומאיל נזיר דקחשיב להו בחדא משום דחדא

ניהו⁷⁴

מהי אפוא התפוצה של המילית אטו? דומה שאפשר לנסח זאת על דרך השלילה:

אטו איננה מופיעה בסמוך לפועל או לביטוי פרדיקטיבי של קיום, ובכך היא שונה

62 בכ"י M המילית אטו נעדרת.

63 בכ"י Es מופיע הצירוף "אטו לאו", ראו להלן סעיף 7.

64 בבא מציעא פד ע"א, H.

65 בכ"י M מופיע "אטו כי אמרי ידענו".

66 גיטין ג ע"א, V¹⁶.

67 קידושין לג ע"א, V³; בכ"י M אטו נעדרת.

68 תמורת "אטו אי" מופיעה בכ"י Moscow - Guenzburg המילה "אלו" (עמ' 594); וב-M³ ו-V³,

מופיעה המילה "אילו". בכ"י M וב-Jerusalem - Michael Krupp (עמ' 3894/10) מופיע הצירוף: "אטו אילו" וב-Oxford Opp. 248 (367) מופיע בדומה "אטו אילי".

69 יבמות קד ע"א, Moscow - Guenzburg (עמ' 1017). בכ"י M, Jerusalem - Michael Krupp (עמ' 3894/10) מופיע במקום "אי" "אילו", וכן ב-O² מופיע "אילי". בכתבי היד V³ ו-M³ המילית אטו אינה מופיעה בהקשר הזה.

70 בבא מציעא ט ע"ב, F¹, כך גם הגרסה בכתבי היד M ו-Es. לעומת זאת בכתבי היד H, Vatican ו-V²³, 117 המילה אטו נעדרת. בכ"י V²² המילה אטו מופיעה ואחריה מופיעה מי ודומה שנתחלפה מילת התנאי אי במילת השאלה מי, שכן מי מופיעה שוב בהמשך ההיגד.

71 כך גם בכתבי היד M, F ו-V¹⁷. לעומת זאת בכתבי היד Es ו-V²³ מופיע "אטו כל הני דאמרי".

72 בבא מציעא ל ע"ב, H.

73 כך גם הגרסה ב-M, וב-V¹¹ המילית אטו איננה.

74 חולין קלג ע"ב, V¹².

במהות ממי. הניגוד ביניהן מומחש היטב בשלושת המשפטים בדוגמה מס' 26, שהפרדיקט הראשי שלהם הוא עם השורש אמ"ר:

(26) א. אטו אנן מגבו קאמרי' מתוכו קאמרי'⁷⁵

ב. מי קא אמרינן דעביד'⁷⁶

ג. אטו אנא מי קא אמינא לך עול ועסייה עול ולא תע(ש)סייה'⁷⁷

בדוגמה א' כינוי המדברים "אנן" חוצץ בין המילית "אטו" לפועל "מגבו". לעומת זאת בדוגמה ב' הביטוי הפועלי "קא אמרינן" מופיע לאחר ה"מי". בדוגמה ג' הכינוי "אנא" מופיע לאחר "אטו", והפועל "קאמרי" בא לאחר המילית "מי". ברם עדיין נותר לענות על השאלות הללו:

❖ האם יש תפוצה משלימה בין אטו ומי? ואם כן מהי?

❖ אם יש תפוצה משלימה ביניהם, מה הסיבה לתפוצה זו?

כאמור, לדעת שלזינגר ולויאס, התפוצה המשלימה היא על פי הקטגוריה הלקסיקלית של המילה התוכפת. אף אם הנתון הזה נכון (ונפטור את המקרים הבודדים שבהם המילית מי מופיעה לפני שמות עצם ושמות תואר), קשה להצביע על מאפיין ברור המאחד את הקבוצה של הקטגוריות הלקסיקליות שאטו מופיעה לפניהן. אפשר רק להכליל על דרך השלילה ולומר שפועל או ביטוי פרדיקטיבי מובהק אחר, כצייץ הקיום, אינם מופיעים מיד אחרי אטו. יתר על כן, כדי לבסס את הטענה שהתפוצה היא על פי הקטגוריה הלקסיקלית של הצורה העוקבת אחר "מילית השאלה הרטורית", טוב היה לו מצאנו מקרים שאטו מופיעה לפני פרדיקט שמני, אך אין בנמצא דוגמות מן הסוג הזה. ייתכן אפילו שיש דוגמות למי המופיעה לפני פרדיקט כזה. לאור הנתונים הללו, נכון יהיה להסיק שהתפוצה איננה על פי הקטגוריה הלקסיקלית התוכפת אלא על פי הסביבה התחבירית, כשאטו איננה מופיעה לפני הביטוי הפרדיקטיבי. ואכן, הכללה זו כמעט נכונה, למעט העובדה שאטו באה בסמוך למילות שלילה לא ולית ולמילית השאלה מי, המופיעות מיד לפני הביטוי הפרדיקטיבי, כפי שמראות הדוגמות הללו:

(27) א. אטו'⁷⁸ לא ידענא דקטן וגדול שם הוא'⁷⁹

75 חולין עא ע"ב, H².

76 סנהדרין מה ע"ב, He.

77 כתובות נג ע"א, Fr.

78 כך גם הגרסה בכתבי היד F¹, Es, V²³ וב-58 Cremona - Archivio di Stato. בכתבי היד M ו-117 V¹⁷ מופיע הכינוי "אנן" לאחר אטו: "אטו אנן לא ידעין [...]"; בכ"י, Oxford-Bodl. heb. c. 17 (2661) pp. 69-78. השאלה הרטורית חסרה.

79 בבא מציעא, פה ע"ב, H.

ב. אטו⁸⁰ מי קאמינא דאמרה רב ולא אמרה שמואל אמרה רב ואמרה שמואל⁸¹

ג. אמ' ליה אטו לית אנא ידע הא דאמ' רבנו יוסף⁸²

חשוב להבהיר שקשה יהיה לטעון שהתפוצה בין אטו ומי היא פונקציונלית, כלומר שיש סוג של מבע שיכול להופיע רק עם אטו וסוג אחר רק עם מי, שכן הן עשויות לבוא יחד. כאשר הן מופיעות יחד, פעמים שאטו עומדת בראש פסוקית עצמאית:

(28) אטו הכא כי אמרין יודעין מי לא מהימניה⁸³

במקרים הללו אטו מופיעה בראש פסוקית שיש קדם-הנחה שהיא אמתית, ובמובן הזה היא איננה חלק מהשאלה הרטורית (שכן ערך האמת מתהפך). כלומר בדוגמה הקודמת, המשפט "כאשר אומרים יודעים לא מאמינים לו" אינו אמת, לא בגלל החלק הראשון של "כאשר אומרים יודעים", אלא בגלל החלק השני "לא מאמינים לו". בשאר המקרים, כפי שציין כבר שלזינגר, אחרי האטו עומד על פי הטופיק של המשפט מה המשפט נסוב על אודותיו:

(29) א. אטו חליצה אחר מאמר מי לא בעי גט למאמרו⁸⁴

ב. אטו אשת איש מי נפקא מכלל זונה⁸⁵

לאור הדברים האלה, אפשר להציע את התפוצה הזאת:

מי – מופיעה לפני הביטוי הפרדיקטיבי (פועלי או שמני), חיובי או שלילי (בשלילה היא מופיעה לפני מילת השלילה לא).⁸⁶

אטו – מופיעה תמיד בראש השאלה. אחריה עשויים להופיע כל הביטויים, כל עוד אינם הביטוי הפרדיקטיבי הראשי (יכולה להופיע לפני מילת השלילה).

אם כן, הצורות אטו ומי אינן בתפוצה משלימה מוחלטת; שתיהן עשויות להופיע לפני מילת השלילה לא, הבאה בסמוך לפועל:

80 כך גם הגרסה בכתבי היד M, M², (400) BL Harl. 5508, London - Oxford Opp. Ad. fol. 23, ור¹³⁴; בכ"י E² המילית אטו חסרה. בכ"י E¹ השאלה הרטורית חסרה.

81 סוכה יא ע"א, O⁹.

82 שבת לו ע"ב, O, וכך גם בשאר כתבי היד. בכ"י University of Toronto, MS Friedberg 9-002 השאלה הרטורית חסרה.

83 גיטין ג ע"א, (2821) Oxford - Bodl. heb. f. 56, pp. 90-95. לחילופי הנוסח ראו לעיל הערה 66.

84 יבמות נ ע"ב, M³.

85 בבא קמא ט"ז ע"ב, H.

86 ראו בהמשך, בסעיף 7.

(30) א. אטו לא ידענא דקטן וגדול שם הוא?!⁸⁷ (בבא מציעא פה ע"ב, H)
 ב. מי לא אמרינן ליה: "קיים שטריך וקום בנכסיד"?! (בבא בתרא ל,
 ע"א H)

ההבדל המהותי הוא שקיימת מגבלה בנוגע למיקומה של אטו: היא חייבת להופיע בראשית המשפט. לעומת זאת אין כל מגבלה תחבירית בנוגע למיקום של מי מבחינת סדר הרכיבים של המשפט, כל עוד היא מופיעה לפני הפרדיקט.

5. השימושים של שאלות רטוריות שמופיעות בהן מי ואטו
 כאשר בוחנים את כל השאלות הרטוריות שאטו מופיעה בראשן בתלמוד הבבלי, בכוחנו להכליל ולומר שהיא מופיעה בתחילתן של שאלות רטוריות המבקשות לשלול היסק אפשרי מהיגד שנאמר קודם לכן, או לערער קדם-הנחה שיש לאותו ההיגד. המטרה של השאלה הרטורית במקרים הללו היא אחת משתיים: למנוע היסק בעייתי או לטעון לבעייתיות בהיגד המקורי. במילים אחרות, שאלות רטוריות שהמילית אטו מופיעה בראשן מקיימות שני תנאים: א. השאלה הרטורית מתייחסת תמיד להיגד קודם; ב. היא איננה מפקפקת באמתות ההיגד הקודם באופן ישיר אלא בהיסק אפשרי מאמתותו (או מטענה הנגזרת ממנו או מהנחה שעומדת ברקע שלו).⁸⁸ השאלות הרטוריות שאטו אינה מופיעה בראשן, עם המילית מי לפני הפרדיקט⁸⁹ או בלעדיה, אינן מסומנות (מבחינה תפקודית), וממילא הן יכולות להופיע בכל הקשר: כשאלות על ההיסקים המתעוררים בעקבות היגדים קודמים, כשאלות על

87 לחילופי הנוסח ראו הערה 78 לעיל.

88 הדוגמה הבאה חורגת לכאורה ממה שנאמר בגוף הדברים, שכן השאלה הרטורית עם אטו מפקפקת בנאמר קודם לכן: "ת"ר היה מהלך בשוק והריח ריח אם רוב גויים אינו מברך ואם רוב ישראל מברך מחצה על מחצה מברך ר' יוסי או' אפי' רוב ישראל אינו מברך מפני שרוב בנות ישראל מקטרות לכשפי' אטו רובן מקטרות לכשפים נינהי אמרי מיעוטא מקטרות לכשפי' ומיעוט נמי לגמ(ור)ן בו את הכלים והוה ליה רובא דלאו לריחא קא מיתעביד לא מברכינן עליה" (ברכות נג ע"א, O). כך גם בכ"י P. ברם בכ"י F (ובדומה יש בכ"י M) נאמר: "מפני שבנות ישר' מקטרות לכשפים אטו כולהי לכשפים קמקטרי". על פי זה המשפט הראשון לא נאמר בצורה גנרית אלא הוא רק מציין תופעה, והשאלה נועדה לפקפק בהנחה הנגזרת מהמסקנה שזו קביעה גורפת לכל בנות ישראל.

89 לדעת שלזינגר (1928), יש הבדל בין שאלות רטוריות המסומנות בעזרת אטו ומי, לבין אלו שאינן מסומנות כלל. המסומנות טוענות לאמתות השלילה של מה שמוכר בשאלה, ואילו הבלתי מסומנות רק מביעות הפתעה. מבחינת המצאי שבידינו קשה לאשש את הטענה הזאת. יתר על כן, כפי שכבר צוין בדברי המבוא, יש חילופים רבים בין כתבי היד, כך ששאלות רבות מסומנות בחלק מכתבי היד ובאחרים לא. מלבד הקושי לראות איזה מבין כתבי היד משקף את הגרסה המקורית, דומה שהחילופים המרובים עשויים להעיד על כך שההבדל בין המשפטים זעיר.

אמירות מפורשות שנאמרות קודם לכן, והן אף יכולות להישאל בהיעדר כל רקע קודם. נמחיש את הדברים, בנוגע לשימוש באטו, בכמה דוגמות:

(31) אמ' ליה ההוא מרבנן לרב שמואל בר יהודה: "והא רב ושמואל דאמרי תרוייהו: 'מצטמק ויפה לו אסור'. אמ' ליה: "אטו לית אנא ידע הא דאמ' רבנו יוסף אמ' רב יהודה אמ' שמואל 'מצטמק ויפה לו אסור', כי קאמינא אנא, לר' יוחנן קאמינא"⁹⁰

התלמיד הקשה על רבו בעזרת מידע ממקור אחר. ברקע של שאלה מסוג זה עומדת קדם-הנחה הנוגעת לנורמות השיח, שהנמען איננו מודע לאותו המקור. השאלה כאן נועדה לערער את תקפות קדם ההנחה הזאת.

(32) אמ' ליה רב כהנא לרב פפא "התם אמ' רבא: 'אע'ג דתניא תיובת' דשמואל הלכתא כוותיה' הכא מאי?". אל': "אטו כולהו חדא מחתא מחתינהו! היכ' דאיתמר איתמ' היכא דלא איתמ' לא איתמר"⁹¹

בדוגמה מס' 32 השאלה הרטורית נשאלת על ההנחה הטמונה בשאלה, והיא שאפשר ליישם אמירה שנאמרה במקום אחר, בנוגע לפסיקת ההלכה כשמואל במקום שיש בעיה עם העמדה שלו, גם במקומות אחרים.

(33) אמ' מר: "יכול יעצים עיניו כדי שלא יראהו". אטו ברשיעי עסיקינן?⁹² בסוגיה הקודמת לאמירה המצוטטת בדוגמה 33 דנים בצורך לחלוק כבוד לרבנים ולעמוד בפניהם, ועוסקים במצבים שיש קשיים שונים לעמוד. בהקשר הזה דנים באפשרות לעצום את העיניים כדי שלא להיות במצב שרואים בו את הרב ולא חולקים לו כבוד. הפתרון הזה נדחה הואיל והוא מערים מקיום הנורמה הנדרשת, חריגה הנתפסת בעיני המגיב כרשעות.

(34) "אי זו היא אבדה? מצא חמור וכו'" אטו דאמרינן עד השתא לאו אבדה היא?⁹³

השאלה הרטורית בדוגמה 34 נוגעת לניסוח של המשנה, שלאחר שכבר נדונו הלכות השבת אבדה, פותח בשאלה: "אי זו היא אבדה?", ניסוח המצופה רק בפתחו של דיון. על כך שואלים "וכי כל מה שנדון עד כה לא נחשב לאבדה?!"

(35) "ר' יוסי ביר' יהודה אומ': 'פרט לעולת גרים'", אמ' ליה רב סמא בר חקלאיי לרבינא: "אטו גר לאו איש הוא?⁹⁴

90 שבת לו ע"ב, O. לחילופי הנוסח ראו לעיל הערה 82.

91 ברכות כד ע"א, O.

92 קידושין לג ע"א, V³. לחילופי הנוסח ראו לעיל הערה 67.

93 בבא מציעא ל ע"ב, H. לחילופי הנוסח ראו הערה 71.

94 זבחים קג ע"א, C.

קודם לכן בסוגיה למד ר' יוסי ביר' יהודה מהמילים בפסוק "עולת איש", ש"עולת גרים" איננה כלולה. השאלה הרטורית באה לערער את ההנחה הלקסיקלית שעומדת ביסוד האמירה של ר' יוסי ביר' יהודה, ש"גר" אינו בכלל אותם המכונים "איש". לעומת זאת, שאלות רטוריות שאטו איננה עומדת בראשן עשויות להישאל בלי כל היסק אלא כפפוק ישיר כמה שנאמר קודם לכן. הן אף עשויות לבוא כשאלות בלא היגר מקדים. דוגמה 36 למשל מציינת הוראה לשאול אמורא כלשהו שאלה רטורית:

(36) א"ל ר' ירמיה לר' זריקא: "כי עיילת לקמיה דר' אבהו רמי לי: 'מי א"ר

יוחנן הלכה כר' יהודה? והא"ר יוח' הלכה כסתם משנה"95

בדיון ההלכתי המתואר בדוגמה 37 טען רמי בר חמא לדמיון בין הלכה מסוימת לבין מה שנאמר במשנה ("היינו מתניתין"), ועל זה נשאלת שאלה רטורית:

(37) סבר רמי בר חמא למימ': "היינו מתני' אם אמרו יתומין הרי אנו מעלין

על נכסי אבינו יתר דינר" א"ל רבא: "מי דמי?!" התם אית להו פסיד'

ליתמי הכא מאי פסידא אית ליה אלפא יהיב ואלפא שקיל"96

אין כאן היסק לדמיון בין מקרים אלא זו תגובה לטענה מפורשת לדמיון בין מקרים, ועל טענה זו נשאלת השאלה הרטורית: "וכי יש דמיון כלל?!". שאלות "מי דמי" מן הסוג הזה מופיעות עשרות פעמים ברחבי התלמוד הבבלי. כך גם בעשרות מקרים שבהם נשאלת השאלה "מי שרי" ("וכי מותר?"), כדוגמת המקרים שלפנינו, שבהם מוזכרת אפשרות בנוגע להלכה מסוימת המתירה דבר מה, ומיד נשאלת השאלה "וכי זה מותר":

(38) א. במאי עסיקנין? אילימא על גביו ובמאי אילימא בשאינה גרופה

וקטומה, אלא כירה כי אינה גרופה ואינה קטומה על גבה מי שרי?97

ב. במאי עסיקנין? אילימא בחמין ואבל, ידיו ורגליו מי שרי?98

לסיכום, המילית מי עשויה להופיע בכל סוג של שאלה רטורית, מבלי שיש זיקה מיוחדת בין מה שנאמר בשאלה הרטורית לבין מה שנאמר קודם לכן. לעומתה השימוש במילית אטו תלוי בהקשר ובזיקה בין השאלה לבין הנאמר קודם לכן. אין היא באה לשלול היגר מפורש שהוזכר קודם לכן בסוגיה התלמודית. היא מופיעה אך ורק בראשיתן של שאלות רטוריות המבקשות לשלול היסק אפשרי מהיגר שנאמר

95 יבמות מב ע"ב, V³.

96 כתובות צא ע"ב, V¹⁶.

97 שבת לה ע"ב, O.

98 תענית יג ע"א, He. בכ"י V¹⁷ המילית "מי" מופיעה בסמוך לזו שאחריה: "מישרי"; בכ"י O השאלה הרטורית חסרה.

קודם לכן, או לערער קדם-הנחה שיש לאותו ההיגד. הבדל דומה מצוי בעברית ובאנגלית, בין שאלות רטוריות רגילות לבין שאלות רטוריות הפותחות במילים אז וthen, בהתאמה. כאשר הן מופיעות, השאלה הרטורית מתפקדת כמו השאלות שפותחות באטו בארמית הבבלית.

6. המקור לשימוש של המיליות אטו ומי בשאלות רטוריות

הדיון במקור לשימוש במיליות אטו ומי בשאלות רטוריות חייב להתחיל בניתוח מדויק של התפקיד של המיליות הללו בשאלות הרטוריות שהן מופיעות בהן. לאור הדיונים עד כה, דומה אפוא שהתייטר הדיון במי, הואיל וזו מילת שאלה רגילה בשאלות קוטביות המופיעה גם בשאלות הרטוריות. נותר לנו אפוא לדון במילית אטו, ולפיכך נסכם את הממצאים שעלו מהדיונים עד כה:

- ❖ כאשר הצורה אטו משמשת במבעים שאינם שאלות רטוריות, היא משמשת מילת יחס המציינת קשר סיבתי. אפשר לתרגם את היחס של "X אטו Y" לעברית באופנים שונים: "X בגלל Y", "X בעקבות Y" ו-"X משום Y".
- ❖ אטו מופיעה רק בתחילתן של שאלות רטוריות המבקשות לשלול היסק אפשרי מהיגד שנאמר קודם לכן, או לערער קדם-הנחה שיש לאותו ההיגד.
- ❖ (1) אטו מופיעה רק בראש השאלה הרטורית; (2) אין היא מופיעה מיד לפני הפרדיקט הראשי.

על פי הניתוח הזה, אטו קשורה בכל שימושיה בהבעה של קשר סיבתי-לוגי, הן בהופעותיה כמילת יחס הן בהופעותיה בשאלות הרטוריות. לכן, אם נבקש למצוא זיקה בין השימוש באטו כמילת יחס המציינת קשר סיבתי ובין האופי המיוחד של השאלות הרטוריות שבהן היא מופיעה, דומה שעדיף יהיה לתאר את הקשר הסיבתי בעזרת ביטויים כגון בעקבות. על פי זה, ביטויים בארמית הבבלית כגון "X אטו Y", יש לתרגם לעברית כ-"X בעקבות Y", ולהציע שאטו מופיעה בראש השאלה הרטורית כביטוי בהוראה של 'בעקבות זאת'. כלומר היא מציינת שיש להסיק היסק לוגי מההשתמעויות של המבע הקודם. מעין היחס שבין הצירוף באנגלית in consequence of, המשמש להבעת יחס בתוך המשפט, והביטוי האדורוכלי consequently, המציין שהמשפט הבא בעקבותיו הוא פרי של היסק לוגי מהמבע המופיע קודם לכן.

אם ההצעה הזאת מתקבלת, אזי ככל הנראה הופיעה אטו במקור באופן כללי יותר בצירופים מעין בעקבות זאת, וממילא אין לדבר ממש על תהליך של גרמטיקליזציה, אלא על שימוש טבעי של הצורה בהקשר הזה. התהליך ההיסטורי שחל הוא בכך שלאטו יש אפוא השתמעות נלווית, שההיסק הלוגי המדובר הוא

בעייתי ולכן משתמשים בה בשאלות רטוריות. על פי זה, אטו איננה מסמנת את השאלות הרטוריות, אלא תפקידה לציין את הקשר הלוגי בין השאלה הרטורית למבע שקדם לה, קשר שנשען על היסק.

בנוגע להגבלות התחביריות, ברור מדוע אטו מופיעה בראש משפט השאלה הרטורית. בניגוד למי, המשמשת כמילת שאלה קוטבית ומקומה בסמוך לפרדיקט, אטו היא ביטוי אדוורבלי המציין את היחס הלוגי בין המשפטים.

בנוגע להגבלה שאטו איננה יכולה להופיע לפני הביטוי הראשי של הפרדיקט. כפי שראינו, אין זו הגבלה על הופעה באזור של הפרדיקט (לפני שלילה או לפני מי), ולכן אפשר להרהר שמא הגבלה זו הייתה כרוכה בהנגנה של המבעים הללו. ביטויים המביעים קשר לוגי בין משפטים מקבלים יחידת אינטונציה משלהם, וייתכן שאם הייתה הדגשה גם על הביטוי הפרדיקטיבי הראשי, הייתה חובה להפריד ביניהם. זו כמובן השערה בעלמא, הואיל ואין בידינו יכולת אמפירית לדעת מה הייתה ההנגנה של המשפטים הללו אצל דוברי הארמית הבבלית.⁹⁹

7. שאלות רטוריות שליליות

שאלות רטוריות שליליות הן שאלות שמופיעה בהן שלילה, ואפשר להביע אותן כאשר מצב העניינים שמתקיים בעולם הוא זה המתואר בעזרת המשפט החיובי. אם נחזור לדוגמה שבה פתחנו את המאמר:

(39) לא ראיִת את הסרט?!

כשאלה רטורית, המבע בדוגמה 39 קביל רק אם ברור לדובר ולנמענת שהיא אכן ראתה את הסרט. נשלים את הדיון בסקירה על התפוצה של השוללים השונים בארמית הבבלית בשאלות הרטוריות. בעניין זה שלזינגר¹⁰⁰ ולויאס¹⁰¹ הציגו תמונה מקיפה ומדויקת, ולא נותר לנו אלא להעיר בשוליה.

כרקע לדיון נזכיר שבארמית הבבלית שתי צורות משמשות לשלול: לא ולא, ובמאמר אחר¹⁰² אפיינתי את ההבדלים בשימוש ביניהם. על דרך הכלל טענתי שלא הוא השולל הסטנדרטי של פרדיקציה (על פי ההגדרה של מיסטאמו);¹⁰³ לעומתו לאו מציין שלילה חיצונית, המשנה את ערך האמת של הפסוקית שהוא עומד בראשה. אף טענתי ששימוש זה בארמית הבבלית מתאים למקור של לאו כמשפט

99 ראו סיקולי ואחרים (2015) וכן ווכנר ואחרים (2015), שעמדו על דרכים שונות מבחינת ההנגנה, שבהן השאלות הרטוריות נבדלות משאלות קוטביות המבקשות מידע.

100 שלזינגר 1928, §99, עמ' 158-160.

101 לויאס תר"ץ, עמ' 296-297.

102 בראשר סיגל 2015.

103 מיסטאמו 2005.

מלא ("לא הוא"), שעמד כמשפט הראשי במשפטים מבוקעים (קלפט). כפי שהראיתי במחקרים הללו, אחת הסביבות שלא מופיע בהן לרוב בארמית של התלמוד הבבלי היא בשאלות רטוריות. עובדה זו מתאימה להגדרות של שלילה חיצונית כמטפלות בערך האמת של המשפט.¹⁰⁴ נוסף על כך, כפי שציניתי במחקרים האלה, בכל הסביבות התחביריות, הסמנטיות והפרגמטיות שבהן לא מופיעה, עשויה להופיע אף לא הבלתי מסומנת.

אפנה כעת לסקור את התפוצה של השוללים הללו בשאלות הרטוריות, ובייחוד עם המיליות אטו ומי. הטבלה שלפנינו מסכמת את האפשרות של השוללים לא ולא להופיע בשאלות הרטוריות עם המיליות אטו ומי ובהיעדרן. המספרים בסוגריים מפנים לדוגמות המופיעות לאחר מכן, הממחישות את המקרים המדוברים. במקרים שנטען שצירוף כלשהי איננו אפשרי, הן מפנות לחריגות מההכללות הללו המופיעות בכתבי היד של התלמוד הבבלי.

לא	לאו	לא
אפשרי (41)	שימוש מרובה (40)	שאלות רטוריות שאינן מסומנות (בלי המיליות אטו ומי)
אטו לא אפשרי ונפוץ (44) (לא אטו בלתי אפשרי הואיל ואטו חייב להיות ראשון)	אטו לאו אינו אפשרי (42) אטו... לאו אפשרי (43-א-ב)	שאלות רטוריות עם אטו בלבד בראשן
לא מי אינו אפשרי מי לא אפשרי (47)	לאו מי אפשרי (45) מי לאו אינו אפשרי (46)	שאלות רטוריות עם מי

(40) לאו בהא קמיפלגי. דמר סבר. חי [הוא]. ומר סבר. מת הוא? ¹⁰⁵

(41) א'ל ר' חייא לרב: "בר פחתי. לא אמינא לך. ¹⁰⁶ כי קאי ר' בהאי מסכתא

לא תשייליה במסכתא אחריתי" ¹⁰⁷

104 להסבר מפורט ראו: בר-אשר סיגל 2015א; 2015ב.

105 שבת קלו ע"א, O.

106 בכ"י V¹⁵ השאלה הרטורית חסרה.

107 שבת ג ע"ב, O.

בשלושה מקומות אנחנו מוצאים את הצירוף אטו לאו, וגם בהם ברוב עדי הנוסח הם נעדרים.

(42) אטו לאו ישראל נינהו¹⁰⁸

(43) א. אטו האידנא לאו¹⁰⁹ אחד הוא¹¹⁰

ב. אטו כל הני דאמרין, לאו מעשה בראשית נינהו?¹¹¹

(44) א'ל': "אטו לא ידענא"¹¹² דכהנים בני לוי¹¹³

(45) "א'ל לאו מי¹¹⁴ אמרת אך ולא חלבו אימא נמי אך ולא אותו"¹¹⁵

(46) בשישה מקומות בלבד אנחנו מוצאים בכתבי היד את הצירוף מי לאו,

ועל פי רוב רק בחלק מכתב יד אחד, ראו למשל בשתי הדוגמות הללו:

א. אפולי מפלא ליה מי לאו¹¹⁶ בת חליצה ויבמ' היא¹¹⁷

ב. ההוא תנא מי לאו קא ממעיט ליה¹¹⁸

במקרה הזה מדובר בשגיאה של הסופר שהפריד את הצורה "מלאו", שכוונתה מילית היחס מ' עם המילה "לאו", שהוראתה 'איסור'.

(47) א. מי לא אמרינן ליה. קיים שטרך וקום בנכסין¹¹⁹

ב. אמ' רב אשי. נהי דעיכוכא ליכא מצוה מי ליכא¹²⁰

מהנתונים הללו מתקבל הרושם שעל דרך הכלל, שאלות רטוריות שליליות מופיעות בתלמוד הבבלי הן עם השולל לאו הן עם השולל לא. לפיכך כל הסביבות שבהן שתי האפשרויות זמינות לא דורשות דיון מיוחד, אף אם שכיחותן איננה זהה. לאור

108 מגילה ב ע"ב, G. בכ"י V¹³⁴ מופיע "ואטו ולא", אך בכל שאר עדי הנוסח אטו איננה. כך גם בשאר המקרים שהצירוף "אטו לאו" מופיע בהם (בבא מציעא פד ע"א Es; שבת סד ע"א, M, ובכל שאר כתבי היד אין שאלה רטוריות).

109 וכך בכל עדי הנוסח, למעט Cambridge - T-S AS 75.129 שמופיעה בו המילה "לא".

110 פסחים נ ע"א, E¹

111 ברכות נט ע"א, O. בכ"י F מופיעה שאלה רטורית אחרת, אך מבחינה דקדוקית במבנה זהה.

112 כך גם בכתבי היד M, Fr, V¹³⁰, V¹⁸; בכ"י As מופיע: "אטו און לא ידעינ".

113 גיטין נט ע"ב, V¹⁶.

114 וכך גם בכתבי היד L¹, V⁹, V¹⁰; בכ"י M מופיע "מי לא" וב- Cambridge - T-S F2 (1) 176 "לאו".

115 בכורות טו ע"א, F.

116 כך גם בכ"י M, בכ"י Moscow - Guenzburg 594 מופיע "מאי לאו", כלומר כאיברים של שני משפטים נפרדים. בכ"י O² מופיע רק "לאו" ובכ"י V³ רק "לא".

117 יבמות לה ע"ב, Moscow - Guenzburg 1017.

118 כריתות כא ע"ב, O⁶. בכתבי היד L¹, V⁹ ו V¹⁰ הם מופיעים יחד בכתבי "מלאו" ובכ"י M מופיע הצירוף "מן לאו".

119 בבא בתרא קנט ע"ב, H.

120 מכות יט ע"א, He.

זאת, עניין מיוחד יש דווקא במה שאיננו אפשרי, כלומר בצירופים: אטו לאו, מי לאו ולא מי.

על דרך הכלל, השלילה בלא היא השלילה הסטנדרטית, וכדרכה של שלילה סטנדרטית היא באה בסמוך לפרדיקט הראשי של המשפט. ואכן, כפי שהראיתי בבראשר סיגל (2015), לא בארמית הבבלית מופיע תמיד בסביבה של הפרדיקט; לעומתו לאו, כמצופה משלילה חיצונית, נוטה להופיע כבר בשלבים מוקדמים של המשפט, על פי רוב לא ליד הפועל. נתון זה מסביר מדוע הצירוף לא מי אינו אפשרי, שכן המי חוצצת בין הלא לבין הפועל.

גם מי באה בסמוך לפרדיקט (סעיף 4), וייתכן שזה ההסבר גם להכרח במי לא ובחוסר האפשרות למי לאו. כלומר כאשר השאלה מסומנת בסביבה של הפרדיקט, כלומר על ידי מי, רק השלילה הסטנדרטית של הפרדיקט אפשרית. כמובן שאין זו תאוריה מלאה, אלא אך ורק הצבעה על זיקה אפשרית, שצריך עוד לנסות ולהתעמק בפשרה. גם במקרים של הצירוף אטו לא הפרדיקט מופיע בראש, וייתכן שזו הסיבה לכך שהצירוף אטו לאו מנוע מבחינה תחבירית.

8. דברי סיום

מחקר זה מצטרף למחקרים קודמים המבקשים לעיין בתחביר ובסמנטיקה של הארמית הבבלית. עיון מקיף בדוגמות ממגוון כתבי יד אפשר לנו לזהות אחידות בשימוש במיליות אטו ומי בתחביר ובשימוש. ההשוואה בין חילופי הנוסח בין כתבי היד מעניינת אף היא: אין חילופים בין כתבי היד בין אטו ומי. החילופים הם משני סוגים:

(1) היעדר השאלה הרטורית בחלק מכתבי היד (ראו הערות 23, 52, 54, 56, 78, 80, 82, 98, 106 ו-108). פעמים רבות השאלה הרטורית איננה הכרחית ואפשר לדלג עליה בלי לשנות מאומה מהתוכן. ואכן, נמצא שבחלק מכתבי היד היא נעדרת פעמים רבות.

(2) חילופים בין שאלות רטוריות עם אחת מן המיליות אטו ומי לעומת שאלות שהן נעדרות מהן (ראו הערות 62, 67, 68, 69, 70 ו-78). כאמור, שאלות רטוריות יכולות להיות מובעות בלי המיליות הללו, ולכן חילופים מעין אלה אינם מפתיעים כלל ועיקר.

רשימת הקיצורים

אפשטיין תשכ"א = יעקב נחום אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי, ירושלים ותל אביב תשכ"א

Wilhelm Bacher, *Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur*, Leipzig 1905

בר-אשר סיגל תשע"ב = אליצור א' בר-אשר סיגל, "על שימושים בלתי אנפוריים של הכינויים הרומזים בארמית הבבלית", לשוננו עד (תשע"ב), עמ' 229-266

Elitzur A. Bar-Asher Siegal, *Introduction to the Grammar of Jewish Babylonian Aramaic*, Münster 2013

Elitzur A. Bar-Asher Siegal, "Reconsidering the Study of Jewish Babylonian Aramaic: Five Decades after E. Y. Kutscher and his Influential Methodology", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft* 163 (2013), pp. 341-364

Elitzur A Bar-Asher Siegal, "The Case for External Sentential Negation: Evidence from Jewish Babylonian Aramaic", *Linguistics* 53 (2015), pp. 1031-1078

Yochanan Breuer, "The Babylonian Aramaic in Tractate Karetot According to MS Oxford", *Aramaic Studies* 5 (2007), pp. 1-45

Javier Gutiérrez Rexach, "Rhetorical Questions, Relevance and Scales", *Revista Alicantina de Estudios Ingleses* 11 (1998), pp. 139-155

Almuth Grésillon, "Zum linguistischen Status rhetorischer Fragen", *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 8 (1980), pp. 273-289

Chung-hye Han, "Interpreting Interrogatives as Rhetorical Questions" *Lingua* 112 (2002), pp. 201-229

Daniela Jana Wochner, Nicole Dehé Schlegel and Bettina Braun, "The Prosodic Marking of Rhetorical Questions in German", Paper read at Interspeech, Dresden 2015

Deirdre Wilson and Daniel Sperber, "Mood and the Analysis of Non-declarative Sentences", *Human Agency: Language, Duty and Value*, eds. J. Dancy et al., California 1988, pp. 77-101

לויאס תר"ץ = קספר לויאס, דקדוק ארמית בבלי, ניו יורק תר"ץ

- Matti Miestamo, *Standard Negation: The Negation of =2005 Declarative Verbal Main clauses in a Typological Perspective*, Berlin and New York 2005
- Jerrold M. Sadock, "Queclaratives", *Papers from the Seventh = 1971 סאדוק* Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society 7 (1971), pp. 223–232
- Jerrold M. Sadock, *Towards a Linguistic Theory of Speech =1974 סאדוק* *Acts*, New York, San Francisco and London 1974
- Michael Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian = 2002 סוקולוף* *Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan 2002
- Mark A. Sicoli, Tanya Stivers, NJ Enfield, and = 2015 סיקולי ואחרים
Stephen C. Levinson, "Marked Initial Pitch in Questions Signals Marked Communicative Function", *Language and Speech* 58 (2015), pp. 204–223
- Sebastian Fedden, *A Grammar of Mian*, Berlin 2011 = 2011 פדן
פרידמן תשנ"ו = שמא יהודה פרידמן, "כתבי-היד של התלמוד הבבלי: טיפולוגיה של כתיב", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 163–190
- Yechezkel E. Kutscher, "The Language of the Genesis =1958 קוטשר
Apocryphon", *Aspects of the Dead Sea Scrolls*, eds. C. Rabin and Y. Yadin (*Scripta Hierosolymitana*, 4), Jerusalem 1958, pp. 1–35
קוטשר תשכ"ב = יחזקאל קוטשר, "מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 149–183
- קרויס תשט"ו = שמואל קרויס, ספר תוספות הערוך השלם, ניו יורק תשט"ו
- Hannah Rohde, "Rhetorical Questions as Redundant = 2006 רוד
Interrogatives", *San Diego Linguistic Papers* 2 (2006), pp. 134–168
- Michael Schlesinger, *Satzlehre der aramäischen Sprache = 1928 שלזינגר* *des Babylonischen Talmuds*, Veröffentlichungen der Alexander Kohut-Stiftung, Leipzig 1928